

2.

WEHRMACHT I USTAŠKI POKOLJI. NEUSPJEH NJEMAČKIH INTERVENCIJA PROTIV LOKALNIH NASILNIKA

Alexander Korb

UDK: 355.31(=112.2):341.34-058.65(497.5)“1941/45“

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Članak se bavi pitanjem odnosa Wehrmachta prema ustaškim zločinima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Prvi dio članka daje pregled historiografije i objašnjava kontekst kaotičnih zbivanja koji su pokretali spiralu nasilja u NDH. Središnji dio članka detaljnije analizira odnose među njemačkim službama u okupiranoj Jugoslaviji i unutar Wehrmachta s obzirom na ustaške vlasti i masovne ustaške zločine. U zaključku autor iznosi razloge propasti njemačke politike koja je trebala staviti pod kontrolu građanski rat i spriječiti partizanski ustanak pod vodstvom jugoslavenskih komunista u NDH.

Summary ► This article deals with the question of how the Wehrmacht regarded the Ustasha crimes in the Independent State of Croatia. The first section offers an historiographical review and explains the context of the chaotic events that initiated the spiral of violence within the ISC. The central part of the article looks in more detail at relations between the German services in occupied Yugoslavia and within the Wehrmacht, on the one hand, and the Ustasha authorities and the mass crimes they committed. In the conclusion, the author sets out reasons the German policy of containing the civil war and preventing a partisan uprising under the leadership of the Yugoslav communists within the ISC ultimately failed.

Ključne riječi ► Wehrmacht, Jugoistočna Europa, Nezavisna Država Hrvatska, ustaški zločini

Key words ► Wehrmacht, south-eastern Europe, the Independent State of Croatia, Ustasha crimes

I. UVOD

U sklopu ofenzive na područje Kozare u sjevernoj Bosni tijekom ljeta 1942., jedna je ustaška jedinica upala 22. listopada u srpsko selo Palančište i (prema različitim izvještajima) ubila između 360 i 650 stanovnika sela, među kojima i mnogo djece. Uslijedio je neopisiv pokolj: žrtve su izbodene i umlačene noževima, sjekirama i tupim predmetima. Niti na jednome jedinome tijelu nisu pronađene ulazne rane od metaka. Za pretpostaviti je da su vojnici mučili i silovali žene. Iako se masakr poradi svoje brutalnosti ne može nadmašiti, izgleda da je bio proveden sustavno i planski: muškarci su primjerice odvajani od žena i djece. Počinitelji su odvajali mrtve prema spolu, bacali ih u rake te ih zakapali. Potom su selo temeljito opljačkali i protjerali svu stoku iz njega.

Radikalno nacionalistički i fašistički ustaše proveli su brojne pokolje poput ovoga u Palančistu. Vlada, ali i cijeli niz skupina zapovjednika i paravojnih jedinica, pokušali su nasilno odstraniti Srbe, Židove i Rome u zemlji. Ono što razlikuje pokolj u Palančistu od drugih jest činjenica da je Wehrmacht intervenirao protiv počinitelja, uhitio neke od njih i pokrenuo istragu. Već dva dana nakon pokolja sedmeročlana se patrola Wehrmachta uputila na mjesto zločina, gdje ih je jedna žena iz sela odvela do brežuljka na kojem su se nalazile masovne grobnice. Treći dan poslije pokolja počela je pod njemačkim nadzorom ekshumacija žrtava. Neke žene koje su se sakrile i time preživjele pokolj, pronađene su i predane svojim obiteljima na brigu. Konačno su njemački zapovjednici naredili razoružavanje odgovorne ustaške skupine. Njezin vođa, izvjesni Batinić, bezuspješno si je pokušao oduzeti život. Teško ozlijeđen i s tanetom u glavi prebačen je u bolnicu u Banja Luci. Njemački vojni

<https://doi.org/10.17234/9789533972972.32>

policijci i hrvatski oružnici u konačnici su zajedničkim snagama proveli istraživanja o tijeku masakra.¹

Taj sukob između Ustaške vojnice i jedinice Wehrmachta poslužit će kao poticaj za pitanje zašto Wehrmachtu nije uspjelo spriječiti masakre kojima se protivio, a koje su počinili njegovi saveznici tijekom Drugoga svjetskog rata u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi. Hrvatski ustaše, rumunjska vojska, tj. pristaše Željezne garde, mađarski Strelasti križevi i ukrajinska Organizacija ukrajinskih nacionalista u ratu su vidjeli priliku za provođenjem etničkoga čišćenja, za poravnavanjem otvorenih računa sa svojim protivnicima te za provođenjem pokolja nad onima koji su smatrani protivnicima njihove narodne zajednice. Iz njemačke perspektive to je s jedne strane bilo pohvalno jer je pretvaranje Jugoistočne Europe u etnički homogenu, antisemitsku i autoritarne nacionalne države odgovaralo njemačkoj predodžbi „novoga europskoga poretka.“² Ona se pak u idealnome smislu trebala ostvariti bilateralnim demografskim transferom i preseljenjima. Nijemci su doduše zahtijevali od prijateljskih režima da postupaju nasilno. To ipak nije automatski značilo da su zagovarali postupanje koje je podrazumijevalo masovne zločine. Njemačka poticanja na etnička čišćenja vodila su doduše u kaos. Unatoč tome, Nijemci (ponajprije njihovi okupacijski organi) su bili prije svega zainteresirani za mir i stabilnost u okupi-

ranim područjima. Njemački ratni ciljevi sastojali su se u nesmetanome izrabljivanju domaćega gospodarstva, demografskim projektima u okviru njemačkoga „konačnoga rješenja židovskoga pitanja“, regrutaciji određenih grupa za njemačke postrojbe i Waffen-SS, kao i u uništenju mogućega otpora. Zbog toga su njemačke službe na različitim razinama intervenirale protiv nasilništva koja iz njihove perspektive nisu zahvatila ciljanu grupu žrtava ili nisu provedena na pravilan način. Kada su ukrajinske paravojne jedinice masakrirale Poljake, četnici u Bosni napadali i ubijali Muslimane ili kada su pak ustaške bande ili udruge provodile genocidne napade na srpska naselja, to se tek djelomično ili uopće nije poklapalo s njemačkim predodžbama. Ipak, niti sami njemački okupatori nisu se uvijek ponašali racionalno u vladanju i svojim su brutalnim ophođenjem raspirivali otpor. Taj dvostruki standard jest jedan od razloga za propast njemačke kontrole nad lokalnim nasilnicima.

Pred pozadinom antisrpskoga rasizma i budući da je nacionalsocijalistički Treći Reich bio bez sumnje genocidna okupacijska sila, u istraživanjima je bilo rašireno tumačenje da su Nijemci zapravo odobravali pokolje ustaša. To doduše, kako će biti prikazano, nije bio slučaj. Činjenica da je Tito predvodio jedini nacionalni pokret otpora kojemu je uz pomoć vlastitih snaga uspjelo osloboditi zemlju od Nijemaca, sama je po sebi privukla

Sl. 1. Okupacijska podjela Kraljevine Jugoslavije 1941.

mnogo pažnje. Doduše, razlika se učestalo pravila između njemačkog neuspjeha da se suzbije ustanak jugoslavenskih partizana i neuspjeha njemačkih reakcija na nasilje (odnosno nemogućnost da se to nasilje primiri), iako su oba ta neuspjeha međusobno upravo izravno povezana. Njemački okupacijski režim sveukupno je dobro istražen. Martin Broszat i Matteo Milazzo analizirali su njemačku okupacijsku politiku u odnosu na dinamike građanskoga rata i konkretnih njemačkih pogrešnih odluka, koje su prouzročile eskalaciju stanja.³ Jonathan Gumz opisao je kaotične njemačke okupacijske strukture i analizirao je kako su unutarnjemačka konkurencija kao i Hitlerove stalne intervencije vodile administrativnome kaosu i slabile njemačku poziciju, tako da su Nijemci jedva raspolagali sredstvima da spriječe ustaše.⁴ Naprotiv tome su Walter Manoschek i Ben Sheperd različito istraživali logiku njemačkoga provođenja nasilja, pri čemu je prvi naglasio prije svega njemački rasizam, potonji destruktivnu dinamiku borbe, dok obojica naglašavaju i ulogu prethodnih njemačkih iskustava od Drugoga svjetskog rata.⁵ Nasilje ustaša je, unatoč manjku lokalnih studija slučaja, također u međuvremenu dobro istraženo.⁶ U daljnjem tekstu se međutim proučava pitanje njemačkog shvaćanja nasilja njihovih (nenjemačkih) partnera, koje se nadovezuje na pitanje kako to da protiv toga nisu ništa poduzeli.

U prvome dijelu članka raspravljat će se o strukturnim razlozima koji su doveli do njemačkoga gubitka kontrole u Jugoslaviji i njemačke nemoći pri upravljanju nasiljem. To se odnosi i na etnička čišćenja koja su pokrenuli Nijemci, strukturu okupacijske vlasti u Srbiji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kao i na rasističku prirodu njemačke okupacijske vlasti. U drugome dijelu će se raspravljati o različitim obrascima reakcija Nijemaca na nasilja ustaša između 1941. i 1943. godine i analizirat će se kako su Nijemci pokušali utjecati na to stanje i zašto u tome nisu uspjeli.

II. RAZLOZI ZA NJEMAČKI GUBITAK KONTROLE

ETNIČKA ČIŠĆENJA

Njemački Reich napao je Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941. i razbio je u kratkome i brutalnome vojnome pohodu. To najprije nije bilo planirano jer je njemačko vodstvo dugo polazilo od pretpostavke da će se Kraljevina kao saveznik održati pod njemačkom domi-

nacijom. Ipak, nakon puča u Beogradu Hitler je iznenađeno promijenio njemačku strategiju. On je ionako simpatizirao s programom hrvatskih nacionalista s kojim je bio nejasno upoznat iz vremena Habsburgovaca.⁷ Hrvatska je proglašena neovisnom državom i podijeljena je na njemačku i talijansku okupacijsku zonu. Iako su se Nijemci htjeli osloniti na manje radikalno-autoritarnе pokrete, zbog nedostatka alternative su se odlučili vlast povjeriti radikalno-nacionalističkom ustaškom pokretu. Srbija je postavljena pod njemačku vojnu upravu i njome je upravljala kolaboracijska vlada. Ova je uistinu raspolagala tek ograničenim prostorom djelovanja, dok pak rastakanje Srbije kao političke cjeline nije bilo predviđeno, unatoč tome što se Srbe namjeravalo iz preostalih jugoslavenskih prostora preseliti na područje izrazito smanjene Srbije.

U lipnju 1941. njemačke i ustaške službe dogovorile su se u Zagrebačkome sporazumu o transferu stanovništva, koji bi cjelokupni zapadni Balkan postavio na potpuno nove demografske temelje. Najvažniji sastavni dio pakta o preseljenju sastojao se od plana preseljenja do ukupno čak 200 000 Srba iz Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Srbiju. Nakon prvih iskustava s ponašanjem paravojnih ustaških jedinica čije je ponašanje bilo teško kontrolirati, Nijemce zapravo nije smjelo iznenaditi da su planirani „transferi stanovništva“ u najkraćem vremenu dospjeli izvan kontrole. Ovdje se mora razlikovati između onih prostora u kojima je kontrolu imala u velikoj mjeri državna vlast, u kojima je dakle ustaška birokracija donekle funkcionirala i između onih u kojima su vladale paravojne jedinice i zapovjednici sa svojim bandama. Uprava NDH čvrsto je držala uzde upravo u onim prostorima koji su od 1939. pripadali prostoru autonomne Banovine Hrvatske. Službenici su se u pravilu držali odredbi koje je predviđao Zagrebački sporazum – tj. trudili su se nastaviti s etničkom homogenizacijom NDH bez smrtonosnih metoda. Paravojne jedinice, neregularne jedinice koje su nazivane „divljim ustašama“, nasuprot tome davale su ton na onim prostorima u kojima nije postojala tradicija hrvatske uprave, jer su ti pridobiveni tek 1941. godine. Tamo ponekad nije uopće bilo hrvatskoga stanovništva i ustaše su trupe operirale usred populacije kojoj su svojim ophođenjem pružale sve razloge da ih mrze. Osjećali su se odgovornima za desetkovanje srpskoga dijela stanovništva, ali se nisu držali isposlovanih dogovora iz ugovora o preseljenju (a i kao paravojne jedinice jedva da bi to bile i u stanju). Umjesto da identificiraju jedan dio srpskoga stanovniš-

tva kao nesposobnoga za asimilaciju, interniraju ih i protjeraju u Srbiju, bez ikakve razlike su ubijali muškarce, žene i djecu u srpskim selima s izrazito nečovječnim metodama ubijanja. Već uskoro su se ustaše našli usred etničkoga građanskoga rata koji je pokrenuo izrazito dinamičan i emocionalan proces nasilja. Tako nasilnici nisu više lako dopuštali da se na njih utječe, kao što je možda bio slučaj prije izbijanja borbenih aktivnosti koje je izazvala Njemačka.

STANJE U SRBIJI I NDH

Napadi ustaša pokrenuli su masovno bježanje u Srbiju. Tamošnji prihvatni logori ionako su već bili prepunjeni onima koji su bili žrtve regularnih preseljenja. Sada je njima pridodano još desetak tisuća onih, koji ništa više nisu posjedovali osim onoga što su imali na sebi. Početkom srpnja 1941. krenula je s naoružavanjem isprva pasivna Komunistička partija Jugoslavije, pripremajući se na ustanak protiv njemačkoga okupatora. Antisrpsko nasilje izrazito je ubrzalo ustanički pokret i to kako u Srbiji, gdje se ustanak eksplicitno usmjeravao protiv njemačkoga okupatora, tako i u NDH, gdje je ustanak bio manje politički motiviran jer napadi ustaša nisu pogođenima davali drugoga izbora osim da oružano pruže otpor. U pripremi za rat protiv Sovjetskoga Saveza većina se njemačkih trupa brzo povukla, dok je zadržana tek slaba njemačka okupacijska snaga od oko 7 500 vojnika. To će se sada osvetiti, budući da će njemačka vojna slabost biti jedan od razloga zašto je stanje dospjelo van kontrole.

K tomu je „unutarnjonjemački“ sukob među njemačkim službama u Srbiji s jedne i u NDH s druge strane onemogućio djelotvorno poduzimanje mjera protiv počinitelja. Wehrmacht je ugušio ustanak u Srbiji u većoj mjeri koristeći sredstva masovnih zločina i bili su uspješni u „uspostavljanju mira“ u Srbiji do otprilike početka 1944. godine.⁸ S konsolidacijom njemačke vlasti u Srbiji nastupila je podjela Nijemaca na dva tabora: njemačke službe u Srbiji bile su silno željne ne dopustiti da se njihovo područje vlasti iznova uzdrma nemirima. Stoga su automatski bile skeptične, ako ne i neprijateljski orijentirane, prema aktivnostima ustaša. Bilo da se radilo o zastupnicima Wehrmachta, SS-a ili Ureda za vanjske poslove, protiv ustaškog su nasilja i u korist Srbije, uvijek nanovo, protestirale nadležne službe. Ako je i prvi vojni zapovjednik u Srbiji, general Franz Böhme, bio još radikalni antisrpski rasist austrijske škole, njegov

nasljednik, general topništva Paul Bader, dokazao je već više tankočutnosti i nastavio je s manje smrtonosnim metodama, naročito kod strijeljanja talaca. Također, šef interventnoga vođa tajne policije i obavještajne službe SS-a i NSDAP-a za Srbiju, pukovnik Wilhelm Fuchs, bio je neprijateljski raspoložen prema ustašama. Posebni opunomoćenik Ureda za vanjske poslove za Jugoistok, Hermann Neubacher, i šef Odjela za gospodarstvo kod šefa Vojne uprave, Franz Neuhausen, bili su zainteresirani za uspješnu integraciju njihova područja vlasti u nacionalističko uređenje i planiranje regionalnoga područja. Znali su razlikovati između uzroka (nasilna politika ustaša) i reakcije (srpski otpor prema takvoj politici), protestirali su protiv masovnih ubojstava koje su ustaše provodili nad Srbima u NDH te su ih zastupnici Srbije djelomično smatrali partnerima (i nakon 1945. nisu bili smaknuti, nego se Titova tajna služba prema njima odnosila relativno susretljivo). To doduše nije bilo etički motivirano, jer protiv strijeljanja talaca i masovnih ubojstava Židova i Roma nisu podizali prigovore. Ali u usporedbi s kolegama koji su bili djelatni u NDH, pokazali su da su u stanju provoditi nemilosrdnu analizu situacije.

Potonji, prije svega Izaslanstvo u Zagrebu, bili su nasuprot tome obavezni surađivati s NDH. Njemački izaslanik u Zagrebu, viši vođa skupine SA-a Siegfried Kasche, potrudio se NDH podići na razinu konstruktivnog njemačkog saveznika. Istovremeno je gajio simpatije prema ustašama i željama hrvatskih nacionalista, pokušavajući opravdati njihove akcije. Time se našao na istoj liniji s Hitlerom, koji je bio temeljni razlog zašto je izostalo poduzimanje mjera od strane Wehrmachta protiv vojnih akcija ustaša. Ali i unutar Wehrmachta kurs je bio prijeporan. Vrhovno zapovjedništvo 12. armije pod zapovjednikom Wehrmachta za Jugoistok, general-feldmaršalom Friedrichom Listom, kao i njegovim sljedbenikom, generalom inženjerije Walterom Kuntzeom, polagalo je nadu u suradnju s ustašama. Nasuprot tomu, njihov nadređeni, general bojnika Foertsch, želio ih je oslabiti. Wehrmacht se našao pred dvojmom da se s jedne strane ne želi odreći vojnih resursa NDH, ali je s druge strane borba ustaških oružanih odreda često dovodila do pokolja, što je potom značilo i ponovno intenziviranje oružanoga otpora. To je pozadina koja objašnjava toliko ambivalentne njemačke pristupe i izjave.

Unutarnjemačka razračunavanja s obzirom na moguće reakcije na zločine ustaških saveznika vodile su

tomu da su ustaški političari međusobno počeli izigravati zastupnike Njemačkoga Reicha. Osim toga, to je bilo pojačano kroz talijansko-njemačku konkurenciju i dijametralno suprotnu politiku saveza obiju sila. Na Balkanu su obje međusobno vodile rat satelitskih država. Pritom je Talijanima u većoj mjeri uspjelo da se insceniraju kao humanija okupacijska sila na njemački račun. U jesen 1941. talijanska je vojska razoružala ustaše na svojem prostoru utjecaja i uhitila je nasilnike ili ih potisnula u njemačku zonu. K tomu su njemačke vojne snage predbacivale svojim talijanskim drugovima da se žele ulizivati kod srpskoga stanovništva jer su poduzeli „naglašeno istraživanje ustaških zvjerstava“, iskapali su leševe ubijenih, i brinuli se za „veći osjećaj pravne sigurnosti no što je to bio slučaj u njemačkome dijelu“.⁹ Njemačko-talijanski konflikt doveo je do zlokobne solidarnosti Nijemaca s ustaškim mlađim partnerom. U buduću vladala je tendencija umanjivanja ili branjenja njihove genocidne politike, kako se ne bi dala legitimacija talijanskoj poziciji (i talijanskim pokušajima da oslabe ustašku vladu).

NJEMAČKI RASIZAM

Uz navedene strukturalne razloge i ideološki razlozi otežavali su Nijemcima da primjereno reagiraju, posebno na nasilje ustaša i u općenitom smislu na građanski rat. Jer analitički okvir koji je podrazumijevao antisrpski rasizam i radikalni antisemitizam kvarili su motrište njemačkih organa sigurnosti. Apsurdna pretpostavka da Židovi stoje iza eskalacije nasilja ustaša onemogućavala je efektivno interveniranje protiv ustaša. Hitler je sam svaljivao krivnju za eskalirajući građanski rat na Židove kada ih je nazivao „podzemnim telefonskim kabelom i dojavnim središtem svih pobunjeničkih pokreta“. Novine *Deutsche Zeitung in Kroatien* opisivale su Židove kao „Rooseveltove partizane u Jugoistočnoj Europi: 1 800 000 Židova znači 1 800 000 partizana“.¹⁰ Izrazito raširen narativ bio je da Židovi u NDH potiču antisrpsko nasilje da bi oborili državu u krizu. Pritom se neprestano tvrdilo da su vođe partizana zapravo Židovi. Voditelj inozemne obavještajne službe Glavnoga ureda za sigurnost Reicha, Walter Schellenberg, pokušao je dokazati židovsku odgovornost za srpske progone tako što je tvrdio da „što se više pojačavao progon Srba, to se blaže upravljalo židovskim zakonima“.¹¹ Iz toga je proizlazilo njemačko shvaćanje temeljeno na pretpostavci da konsolidacija NDH kao i smirivanje antisrpskog nasilja ovisi o depor-

taciji Židova. Osim toga, i s time povezano, je antisrpski rasizam, koji je bio prisutan kod velikog broja uključenih Nijemaca, a onemogućio im je analitičku procjenu stanja i povjerljivu suradnju sa zastupnicima Srba. Doduše, neki su njemački akteri prepoznali da su ustaški pokolji nad Srbima, kao i brutalna njemačka okupacijska politika, glavni uzrok srpskoga otpora i da otežavaju rad vlade u Srbiji. Stoga se nisu suzdržavali u svojoj kritici ustaša i zahtijevali su njihovo zbacivanje. Isto tako je istina da su neki od njemačkih odgovornih neuvijeno mrzili Srbiju i da su nastupali za ekstremno okrutnu politiku naspram Srba. Hitler je objasnio da „srpski urotnici moraju biti spaljeni i da pritom ne smiju biti primjenjivane blage metode“. Feldmaršal Keitel je zahtijevao da svako selo u kojem budu pronađeni partizani mora biti spaljeno do temelja.¹² U jednoj uputi za borbu za poduku četa iz veljače 1942. rekao je „da njemačkome (...) vojniku nasuprot stoji podmukao i prepređen protivnik“. „Njemački vojnik mora zato biti još prepređeniji i bezobzirniji i primijeniti sva sredstva koja bi dovela do uspjeha. Pokušaj, da se Srbe (...) osvoji sušretljivošću je pogrešan, jer se to neprestano shvaćalo kao slabost.“¹³ Logično je da su se kratko potom njemački odredi u odnosu na civilno stanovništvo radikalizirali, nastavljajući njihov antisrpski rasizam provoditi u djelo. Njemačko osoblje, koje je razlog za naoružane ustanke vidjelo u srpskome biću i srpskome afinitetu prema komunizmu značilo je vodu na mlin ustaša, koji su svoj genocid legitimirali istim argumentima.

III. REAKCIJE NIJEMACA

NASILJE U KONTEKSTU USTAŠKOG PREUZIMANJA VLASTI

Nakon njemačkoga razbijanja Jugoslavije na mnogo mjesta su se pobunile grupe hrvatskih nacionalista koje su osjećale vakuum države koja se sama ukidala i stavljala na svoje mjesto hrvatske strukture. Manevarski prostori nacionalista bili su doduše ograničeni, s obzirom na činjenicu da je vlast ležala u rukama njemačkih i talijanskih četa. Doduše, njihovo je raspoloženje bilo puno nade, budući da su se vidjeli na strani pobjednika i budući da je konačna neovisnost Hrvatske od Jugoslavije ležala na dohvat ruke, iako uopće nije bilo jasno što će točno uslijediti. Ta faza od kraja travnja do svibnja 1941. bila je obilježena nizom pokolja i nasilnih napada koje su prije svega provodile paravojne jedinice ustaša

koje su se vratile iz egzila u Italiji. U to vrijeme još nika-ko nije bilo sigurno hoće li nastati hrvatska država i kako bi ona trebala izgledati. Ustaše koje su se vratile iz egzila bile su pune bijesa; njemački vojni pohod protiv Jugoslavije još nije bio završen i hrvatske paravojne jedinice bile su spremne na razoružanje razbijenih srpskih dijelova četa pri jugoslavenskoj vojsci i na ganjanje vojnika u bijegu. Usprkos ili zbog raspada jugoslavenske vojske razvilo se pritom paranoično raspoloženje i u potpunosti neutemeljeni sveprisutni strah da će Srbi pripremiti udar protiv mlade NDH.

Od kraja travnja do sredine svibnja ustaške su paravojne jedinice počinile pokolje nad srpskim seoskim stanovništvom u više hrvatskih općina, pa tako i u Starom Petrovom Selu, Bjelovaru, Hrvatskom Blagaju i Glini.¹⁴ Slika događanja tijekom prvih tjedana ustaške vlasti nije sasvim izoštrena, kao što ni naredbeni put nije sasvim jasan. Lokalni faktori i razračunavanja u vezi s preuzimanjem vlasti od strane ustaša utoliko su zanimljivi jer njemačke reakcije ovise upravo o njima. Tamo gdje su vojnička razračunavanja prethodila ubojstvima, sve i kad se radilo samo o otporu nekoliko rastjeranih vojnika, činilo se Nijemcima dovoljno da prihvate masovna strijeljanja ili da ih provode sami. Kada su se primjerice na početku 1941. sela Kijevo i Tramošnja u blizini Sankoga Mosta obranila od napada ustaša, osvojila ih je u konačnici jedna njemačka bojna i postrijeljala 9. svibnja 27 stanovnika sela „za zastrašivanje“.¹⁵ Doduše, neke iznimke potvrđuju to pravilo i upućuju na to da su njemački časnici s mogućnošću zapovijedanja raspolagali priličnim prostorom za djelovanje. Tako je jedna grupa od otprilike 30 pripadnika ustaških paravojnih jedinica dana 27. travnja 1941. strijeljala grupu od otprilike 200 seljaka u selu Gudovac u blizini Bjelovara. U okolici je par dana ranije došlo do pucanja između povratničkih jugoslavenskih dijelova četa i hrvatskih ustanika. Nije dugo trajalo prije no što je jedinica *Wehrmachta* koja je bila u Bjelovaru doznala za masakr. Odmah je njemački zapovjednik garnizona, poručnik Hanusch, naredio ekshumaciju i pokapanje mrtvih zakopanih u jami, naredivši i uhićenje odgovornih. Otprilike 40 vjerojatnih počinitelja bilo je uhićeno i zatvoreno u Bjelovaru. To je dovelo do prvog diplomatskog sukoba između Njemačke i NDH. Designirani ustaški ministar vanjskih poslova, Mladen Lorković, osobno se uputio poslaniku Kascheu i isposlovao oslobođanje uhićenih. Tamo je ipak morao opravdati to djelo tako što je opisao prethodno ubojstvo 11 Hrvata od strane srpskih bandi na

tome području i pozvao se na Zakonsku odredbu za obranu naroda i države. Poslanik se konačno složio s ustaškom verzijom: strijeljanja su bila dio hrvatsko-srpskih naoružanih razračunavanja, u kojima su hrvatska policija i ustaše reagirali poslije vlastitih gubitaka – doduše pretjeranim – strijeljanjem talaca. U međuvremenu su napadi raspršenih srpskih vojnika postajali uzrokom nasilja. S time se moralo računati sve do konačnoga umirivanja NDH.¹⁶

Odlukom da se oslobode nasilnici, Nijemci su u određenoj mjeri otvorili Pandorinu kutiju i oteli su si za budućnost sredstvo djelotvornoga nastupanja protiv masovnih ubojstava koje su provodili lokalni nacionalisti. S jedne strane su se odlučili za izlizana objašnjenja hrvatskih nacionalista, umjesto da im u potpunosti razjasne, da pokolji nad civilima s njemačke strane u budućnosti neće biti tolerirani. S druge strane Kascheova odluka da intervenira protiv odluke poručnika Hanuscha stvorila je važan presedan. Jer umjesto da pokažu zajedništvo protiv saveznika, ustašama su signalizirali da bi se antišambiranje u njemačkim službama protiv odluka drugih njemačkih službi moglo isplatiti. U kontekstu sveopće posvađanosti ne treba dakle čuditi da su nenjemački aktivisti vrlo uspješno međusobno izigravali njemačke predstavnike. K tome, poslaništvo je navodilo i vojničke razloge protiv intervencije. Tako se njemački vojni ataše u NDH, generalmajor Edmund Glaise von Horstenau, bojao primjerice da bi intervencije u pojedinačnim slučajevima imale za posljedicu da bi Wehrmacht bio suodgovoran za masakre kod kojih nije mogao intervenirati.¹⁷ Doduše, on nije pogriješio samo etički pri toj procijeni, nego čak i činjenično. Jer izostajanje njemačkih intervencija vodilo je u pakao nasilja koji je okupatoru potpuno ispao iz svake kontrole.

„DIVLJI USTAŠE“

Ambivalentnosti su pridonosili pokušaji ustaške Vlade da suzbije nasilja koja su odmakla kontroli. S jedne strane nije htjela ugroziti izgradnju države i nije htjela izazvati daljnje njemačke intervencije. Već je krajem lipnja 1941. šef države, Ante Pavelić, donio izvanrednu zakonsku odredbu u kojoj je najavio kraj neregularnog nasilja i raspuštanje takozvanih „divljih“ ustaških formacija. Tim hibridnim, razasutim i ponovno sabranim postrojbama pripadalo je diljem zemlje između 25 000 do 30 000 muškaraca. Oni nisu potpadali niti pod jedinstveno zapovjedništvo, niti su slijedili koordinirane ci-

ljeve. Suvremenici su im dali naziv „divlji ustaše“ ili „samoprovzvani ustaše“.¹⁸ Željelo se time naglasiti njihovu neregularnost, dakle da su „divlji“ i nisu potpadali pod državnu kontrolu. Vlada u Zagrebu se koristila tim izrazima kako bi odvrćala od toga da se nasilje izvan središta itekako temeljilo i na političkim odlukama iz Zagreba. K tome je atribut „divlji“ kvalificirao i sam način provođenja nasilja. Kod pokolja koje su provodile paravojne ustaške jedinice radilo se više o ekscesnim zločinima, kod kojih su žrtve bile mučene i unakažene.

U jednome govoru pred ustaškim vodećim korpusima razjasnio je šef države značenje svojih zapovijedi. Poruka je glasila „da je sada vrijeme revolucije gotovo i da se ponovno mora obavljati uređeni posao.“¹⁹ Dekretom je najavljena smrtna kazna za zlorabu vlasti i službe od strane neregularnih paravojnih ustaških jedinica; oružništvo i regularne jedinice vojske dobili su nalog za provođenje Vladina kursa.²⁰ Činjenično su tek možda u dvanaestak slučajeva utvrđeni nasilnici iz redova ustaša koje je prijeki sud osudio na smrt i smaknuo.²¹ Tako se s jedne strane radilo o ozbiljno zamišljenome pokušaju da se pod kontrolu stave paravojne jedinice koje bi u stvarnosti dovele privremenome smirenju stanja.²² S druge strane se ništa strukturno nije promijenilo u načelnim ciljevima ustaša. Stoga se radilo kod smaknuća „divljih ustaša“ u prvoj liniji o seljačkim žrtvama nižega ranga, od kojih se još k tome radilo o iznadprosječno velikome broju Muslimana. Tako se čini da je ustaški prijeki sud krivnju za istupe želio svaliti na Muslimane. Ustaše višeg ranga u toj fazi nisu optuživani. I njemačka je strana vršila pritisak da se raspuste neregularne ustaške postrojbe. Ipak, kad se predstavi politički utjecajna uloga Njemačkoga Reicha u NDH, zamjetna je prije svega neučinkovitost njemačkih protesta.

Razlog tomu je također taj što su se brojne neregularne postrojbe i bande tijekom građanskoga rata dobro učvrstile i to u područjima koja su dobro kontrolirali. Doduše, većinom su izbjegavali vojna razračunavanja, no ipak im je građanski rat ponudio određeno opravdanje postojanja jer su oni bili jedini koji su u nekim borbama područjima predstavljali NDH (iako s njezinom državnošću nisu imali nikakve veze). Istodobno je nasilje tijekom građanskoga rata izgradilo njihove životne temelje. Temeljito su pljačkali sela koja su napadali, gonili su od tamo stoku i pljačkali živežne namirnice iz poljoprivrednih područja. Njihovo ponašanje dovodilo je do toga da neki dijelovi NDH više nisu bili opskrblje-

ni živežnim namirnicama – teror paravojnih jedinica zakočio je svaku poljoprivrednu proizvodnju. To nije željela niti ustaška Vlada, koja je za sebe zahtijevala monopol nasilja, niti želja njemačkoga okupatora, koji je želio ugušiti ustanak i ovladati zemljom u miru. Stoga su projekti poput uključivanja srpskoga stanovništva u NDH bili zamišljeni kao pokušaj da se oslabi vladavina paravojnih jedinica. Upravo zbog toga su ustrajali u miriranju pomirbenih inicijativa, kako bi osigurali vlastitu egzistenciju kao „poduzetnika nasilja“. To može djelomično objasniti i brutalno izloženo nasilje kojim su postupali kada su činili masakre u srpskim selima čiji su stanovnici u nadi za zaštitom 1941. prešli u Katoličku crkvu ili godinu kasnije u Hrvatsku pravoslavnu crkvu. Na taj je brutalan način Srbima trebalo postati jasno da u hrvatskoj državi za njih nema mjesta i da iz perspektive paravojnih jedinica građanski rat nije završen sve dok još ima Srba u NDH. Razlika između divljih nasilnika, koji su navodno bili odgovorni za većinu nasilja, i frakcija koje su se držali dogovora s Nijemcima i nisu činili neodobrene masovne zločine neodrživa je. Jer državnička ustaška vojnica nastanila se sama na granici između stranačke garde, vojničke postrojbe i paravojne jedinice. Čak su i odredi koji nisu spadali u paravojne skupine činili pokolje. Ustaški vođe bili su međutim vješti u iskorištavanju njemačkih pokušaja da od neregularnih razlikuju regularne odrede. Tako je ustaško vodstvo bilo u udobnome položaju da prebaci odgovornost za pokolje na navodne neregularne jedinice i, pozivajući se na Pavelićev Dekret od 26. lipnja 1941. godine, tvrditi da intervenira protiv istih, dok su u stvarnosti dopuštali zlodjela paravojnih jedinica. U tu su se dijalektičku igru ustaše izvanredno dobro razumjeli i oduzimali su njemačkim intervencijama time uvijek iznova njihovu udarnu snagu. Istovremeno ne treba previdjeti da su u dijelovima područja obuhvaćenim građanskim ratom operirale ustaške bande, koje su djelovale na vlastiti račun i koje nisu dopuštale da ih kontrolira vlada, vojska i žandarmerija, a kamoli Nijemci. Doduše, njihovi opći politički ciljevi poklapali su se s onima ustaškoga vodstva, ali što to već uopće znači usred jednoga građanskoga rata.

PATOLOGIZIRANJE NASILNIKA

Njemačka kritika ustaškoga nasilja ne smije odvrćati od toga da su njemačke službe ne samo u Srbiji, nego i u NDH, vlastitom odgovornošću počinile niz masov-

nih zločina. Ta su nasilja sama za sebe smatrana svrsishodnima i trebala su urediti prostor i stanovništvo: demografski tako što se Židove deportiralo u smrt; politički tako što je strijeljano na tisuće komunističkih partizana; i (etno)socijalno tako što su Rome koji su se selili ubijali u logorima (iako su Hrvati, a ne Nijemci, bili ti koji su djela počinili). Istovremeno su odbijana nedjela poput ustaških pokolja. Strategija Nijemaca u ophođenju s ustašama sastojala se ponajprije do toga da ih pridobiju za njemački smjer, da se tobože konstruktivni od navodno destruktivnih „elemenata“ odvoje, kao i da se utječe na ustaški smjer. Njemački diplomati i vojna lica počeli su razlikovati između dobrih i loših ustaša. Prvi su portretirani kao iskreni, pouzdani i pronjemački orijentirani. Najvažniji predstavnik te frakcije (barem do 1943. godine) bio je ministar vanjskih poslova Mladen Lorković.²³ Zapovjednici koji su bili odgovorni za pokolje predstavljani su suprotno tomu kao antinjemački i protalijanski, neobuzdani, korumpirani i seksualno devijantni. Katkad su tim ustašama pripisivana i židovska krvna zrnca.²⁴ Ustaški šef sigurnosti, državni tajnik Eugen Kvaternik, predstavljao je tu frakciju. Glaise von Horstenau već ga je u rujnu 1941. opisao kao „glavnog začetnika neplanskog ‘divljeg’ smjera“. Iako ga je smatrao „sve slabije podnošljivim“, protekla je još cijela godina prije nego je smijenjen zbog njemačkoga pritiska.²⁵ Šef države, Ante Pavelić, koji je kod nekih njemačkih zastupnika bio izrazito omražen, u tome se smislu nalazio u sredini između dva pola.

Ta podjela na prijatelja i neprijatelja, na korisno i štetno, podsjeća na kolonijalne strukture. Iako je imala malo veze s realnošću, istovremeno je stvarala određenu stvarnost. Ipak, Nijemci su doživjeli neuspjeh sa svojom strategijom, koju su suviše određivale puste želje da će dio ustaša djelovati u njemačkome smislu. Bezuspješni pokušaji utjecaja pokazali su i granice provođenja njemačkoga zahtjeva za vlašću. Jer da bi se mogla isključiti predodžba „destruktivnih elemenata“, u potpunosti se zanemarivala činjenica da su ustaše sačinjavali nasilnu zajednicu, koja je slijedila vlastite ciljeve i bila je sklona ulaziti u konflikte s Nijemcima u svrhu provođenja istih. Doduše, kod njih se nije radilo o homogenoj grupi: kod nekih se radilo u stvari o počiniteljima ekscesa, dok su drugi podsjećali na nacionalističke „socijalne inženjere“. Ipak ih nije tako jednostavno ograditi jedne od drugih, kao što su to vjerojatno mislili Nijemci. K tomu dolaze i razilaženja oko pitanja na koji način provoditi nasilje. Njemački promatrači uvijek su iznova bili potreseni

kada su nenjemačke jedinice činile masakre usred naseljenih područja i kada su javno na smrt mučili svoje žrtve. S tim u vezi moraju se razumjeti intervencije spomenute na početku. Doduše, Nijemci su ovdje dopustili dvostruka mjerila: i dok su masakri nenjemačkih paravojnih postrojbi obilježeni kao „bestijalni“, gotovo nikada nije došla kritika na račun zlodjela koja su činili iz vlastitih redova. Umjesto toga, vlastito nasilje nad Židovima promatrano je kao ono „koje donosi mir“ i kao dio rješenja problema. Budući da je nužna „apsolutna strogost“ njemačkih vojnika u Jugoistočnoj Europi sa sobom nosila „opasnost podivljialosti“, pazilo se na držanje pravila, kako je tvrdio Zapovjednik Wehrmachta za Jugoistok, general inženjerije Walter Kuntze.²⁶ Pri tome je okrutnost njemačkih vojnika za ustaškima jedva zastajala. I njemački su počinitelji radili ekscesna zlodjela, masovna silovanja, nanosili žrtvama bezrazložnu bol i zabavljali se nad njihovom patnjom. Ipak, Nijemcima je pošlo za rukom upakirati svoje nasilništvo u odijelo višega civilizacijskog zahtjeva. Već 1919. Hitler je zahtijevao da se slijedi „antisemitizam razuma“ i da se ne smije dopustiti vođenje osjećajem mržnje.²⁷ Tu su diskurzivnu liniju slijedili organizatori holokausta do kraja. U Poznanjskome govoru od 4. listopada 1943. Heinrich Himmler je tvrdio da je počiniteljima SS-a uspjelo prilikom ubijanja Židova „ostati časnim“. ²⁸ Kod tih postulata ne radi se o goloj drskosti, nego o važnim elementima autoportreta nacionalsocijalista. Za ovaj kontekst ne igra ulogu to što su Hitler i Himmler bolje znali i bili informirani o sadističkim ekscesnim nedjelima svojih vojnika. Važnije je da su brojni povjesničari učestalo podliježali narativu nacista, ovjekovječivši pritom i stereotip prema kojem je holokaust podrazumijevao klinička, industrijska masovna ubojstva koja su počinitelji izvršavali bez emocija i mržnje. Naravno, ne može se marginalizirati znanstvenu komponentu biologijskog rasnog antisemitizma; isto tako jedan dio njemačkih počinitelja vjerovao je u „nužnost“ antisemitskoga nasilja u službi stabilizacije Europe. Ipak, veliki dio nasilja i masovnih ubojstava koje su počinili Nijemci, od Kristalne noći do marševa smrti, ni u kojem slučaju nije bio emocionalno indiferentan, nego izrazito podao, nabijen afektima, okrutan i podmukao. Odnos prema „antisemitizmu razuma“ uspio je vlastito postupanje oplemeniti u idealnoj mjeri kao savršeno, ali ubojstva nije napravio ništa manje brutalnim i okrutnima.

U kolikoj su mjeri povjesničari pogrešno shvatili tu poveznicu, jasno je i iz toga, da su njemačke promatrače

često pozivali kao krunske svjedoke za naglašavanje ekscesivnog karaktera nenjemačkih počinitelja. Tako se primjerice govori o tome da je ustaška brutalnost u stvarnosti doista morala biti paklena, ako je odvrćala čak i Nijemce kao organizatore holokausta.²⁹ Umjesto analize nedjela radi se o jednoj moguće velikoj distanci. Ironično, njemački promatrači tijekom rata upamtili su upravo taj narativ, s jedne strane da bi umanjili svoju odgovornost za nasilje; s druge strane zato što analiziraju događanja na način koji bi se prema Mariji Todorovoj mogao nazvati „balkanističkim“.³⁰ Kako bi se prikazali u boljem svjetlu, zlodjela nenjemačkih počinitelja su prikazivali dodatno egzotičnima. Poslanik Kasche pisao je, da je „procjena ovdašnjih odnosa sa stajališta humanosti [...] politički nesvrshodna“. Time se postavio na stajalište tipično ne samo za njemačkoga, već i za talijanskoga okupatora: masovna ubojstva izraz su balkanske mržnje. Poslanik Kasche percipirao je „u početku radikalno postupanje ustaša [...] manje [nego] isprovocirano odozgo, kao rezultat raspoloženja u narodu, kao dio bilateralnog konflikta između Srba i Hrvata, u koji se bolje ne miješati.“³¹ Stoga i ne treba čuditi da se nisu nadali uspjehu prilikom odlučujućeg zahvata protiv počinitelja. Tek kada bi bila uspješna „europeizacija“ Balkana, odnosno njegovo etničko separiranje, tada bi njemačka civilizacijska misija donijela plodove. Ta interpretacija nasilja doduše je bila proturječna jer je s jedne strane tvrdila da se ne može učiniti ništa protiv nasilja koje je neodvojivo od prostora, s druge pak strane se nastupalo na način da se prekine to nasilje i da se NDH, ali i Srbiju, integrira u novi europski poredak. Istodobno nije iznenađujuće da su takvi ambivalentni osjećaji i interpretacije bili rašireni kod okupatora.

IV. NJEMAČKI POKUŠAJI UTJECAJA

Početkom preseljavanja i početkom ustanka tijekom njemačkoga napada na Sovjetski Savez, stanje je ponovno eskaliralo u srpnju 1941. godine. Posljedično su njemački zastupnici u NDH pokušali prisegnuti ustašku Vladu na novi kurs. Dok su Nijemci 1941. znatno podupirali ustaše u njihovu antisrpskome kursu, propaganda Wehrmachta se u 1942. sve više zauzimala za asimilaciju Srba, da bi se od 1943. ona ciljano usmjeravala na pripadnike svih nacionalnosti i obećavala im pravedno postupanje neovisno o njihovoj religiji ili nacionalnosti (s iznimkom Židova i Roma).³² Glaise von Horstenau izvještavao je o rastućem razumijevanju za rješavanje srp-

skoga pitanja, ne isključivo nasilnim sredstvima, već i kroz konstruktivno rješenje.³³ Pod „konstruktivnim“ smatrali su nesmrtonosne metode progona poput preselečenja i oblika prisilne asimilacije poput obraćenja na katoličanstvo.³⁴ Ipak, nije se moglo postići jedinstvo oko toga kako bi se trebalo djelovati na ustaše. Dok su operativne službe Wehrmachta predlagale da se ustaške postrojbe u biti trebaju držati izvan vojnih operacija, Glaise se zalagao za to da se zaduži hrvatske civilne komesare da sprječavaju masakr ustaša. Kasche je pak nasuprot tomu davao prednost tomu da se utječe politički na ciljeve ustaša i to je i provodio.³⁵ U tome je smislu poslanik podupirao od ljeta 1941. politiku prisilnoga prelaska na katoličanstvo kao jednu mogućnost asimilacije Srba. Početkom 1942. Poslanstvo je podupiralo utemeljenje „Hrvatske pravoslavne crkve“ koja bi trebala zajamčiti da srpsko stanovništvo postane dijelom titularne hrvatske nacije, a da se pritom ne mora odreći svoje vjere. Paralelno tomu, iz viđenja Wehrmachta bilo je nužno „osloboditi“ područja osvojena u partizanskome ratu i osigurati civilnome stanovništvu siguran povratak u njihova mjesta stanovanja.

Nakon privremenoga zatišja nasilja tijekom zime 1941./42. – nije netipično da građanski ratovi gube na intenzitetu u zimskim mjesecima – u proljeće 1942. ponovno je eskaliralo stanje. Zatim je njemačka vojska pokušala odrediti da će se ustaško vodstvo jednako „odnositi pred zakonom prema svim građanima koji poštuju zakon, neovisno o njihovoj religiji i narodnoj pripadnosti“, što je ustaško vodstvo i obećalo.³⁶ Doduše, poslanik Kasche se izjasnio protiv ograničenja suverenosti NDH (što bi umanjilo njegovu vlastitu ulogu). Time je izostala vojna uprava čije je uvođenje zahtijevao Wehrmacht.³⁷ „Da ustaška vlada nije bjesnila i da je uključila Srbe u upravljanje i izgradnju države, ne bi došlo do ustanka u Istočnoj Bosni“, analizirao je njemački general Bader stanje u proljeće 1942. godine.³⁸ Zapovjednici Wehrmachta postali su u velikoj mjeri nestrpljivi s ustašama i nisu više željeli za ove vaditi kestenje iz vatre tako što će se boriti s partizanima koji su zbog ustaških okrutnosti dobivali na sve većem broju. Nova se strategija sastojala u tome da se više ne dopuštaju neovisne naredbe ustaša već da ih se ogradi u okviru operacija kojima je dominirao Wehrmacht. Prije su ustaše trebale biti „pročišćeni“. U vojnome pohodu koji bi slijedio, partizani su trebali biti uništeni. Ipak, sljedeće njemačko-ustaške operacije sa sobom su donijele nove pokolje. Ovdje se pokazalo da se njemačka i hrvat-

ska strana nisu mogle složiti oko zajedničke definicije kad se trebalo boriti u ustaničkim područjima koja su bila naseljena većinom Srbima. Njemačka strana barem je u teoriji pokušala razlikovati između seoskoga stanovništva koje nije podupiralo partizane i aktivnih partizana. Za njih su ustanici bili „komunisti“. Nasuprot tomu, za ustaše je ležao razlog za ustanak u srpskome identitetu ustanika i razlika između „komunista“ i „Srba“ u tome je smislu bila zastarjela. Kod zajedničke njemačko-ustaške akcije u Srijemu (granična regija u blizini Beograda) krajem kolovoza 1942. različiti je pristup doveo do teških konflikata, trupe ustaškoga vođe Viktora Tomića počele su u etapi masovnih strijeljanja strijeljati na stotine srpskih zatvorenika koje je uhitio Wehrmacht prilikom vlastite akcije i koji prema smjernicama Wehrmachta nisu smatrani partizanima. Budući da su se ubojstva događala na području koje je dotad uglavnom bilo pošteđeno masovnog nasilja ustaške vojnice, bilo je to gore. „Novije mjere iseljavanja i istrebljivanja hrvatske Vlade za posljedicu imaju bijeg brojnih dosad prijateljskih dijelova naroda u šume“, zabilježio je poslanik Kasche s napomenom o enormnim štetama, koje je izazvala akcija i govorio je o „klanjima i sadističkim izgređima“. ³⁹ Policijska akcija koja je izmakla kontroli upropastila je i vojne uspjehe Nijemaca. Kao posljedica bijega tisuća ljudi, prije kraja godine iznova su obrazovane nove grupe partizana na Fruškoj Gori. Srpski premijer Nedić prijetio je pod utiskom masovnih ubojstava nad svojim srpskim zemljacima – Beograd je od poprišta strijeljanja bio udaljen niti 50 kilometara – svojim odstupanjem. To bi značilo težak udarac za njemačku okupacijsku politiku. ⁴⁰ Ipak se Wehrmacht ponovno pokazao nesposobnim da jednom započetu akciju skrene u njenu tijeku. Budući da su se i ustaške trupe operativno uključile u tijek vojnoga pohoda, iz njemačke je perspektive njihovo razoružavanje tijekom borbenih radnji bilo nemoguće. Zbog razgovora vođenih na terenu i zbog nedostatka alternativnih mogućnosti smještaja i nadalje su povjeravali zatvorenike ustašama. ⁴¹ Koliko je bilo teško kontrolirati ustaške jedinice kada su jednom počele s masovnim ubojstvima, pokazuje i činjenica da su nakon prisilnog povlačenja u Zagreb, na koje su ih prisilili Nijemci, Tomićeve jedinice radile daljnje pokolje u Slavoniji. ⁴²

Ipak, u ljeto 1942. napravljena je stanka koja je gotovo dovela do toga da su Nijemci lišili ustaše moći. Jer prvi se put njemačko Poslanstvo zajedno s dijelovima Wehrmachta založilo za važne promjene u NDH. Dana

18. rujna 1942. dogovorili su se Kasche, Glaise von Horstenau i viši zapovjednik Wehrmachta za Jugoistok, general pukovnik Alexander Löhr prilikom sastanka u Sofiji, da je „razumno rješenje problema Srba [...] jedna od najneodložnijih zadaća hrvatske politike“. Pitanje je glasilo, kako natjerati ustaše na to da prestanu masakrirati srpske civile. Drugim riječima iz njemačke se perspektive više nije radilo o rješenju „srpskoga pitanja“, nego o rješavanju „ustaškoga problema“, ili kako je rekao Glaise von Horstenau, sprječavanju „ustaškoga bijesa“ i „terora nad Srbima“.

Snažan njemački pritisak doveo je pak do smjene onih zastupnika koji su važili za glavne i odgovorne za genocidni kurs. To se odnosilo na voditelja ustaške obavještajne službe, Eugena Kvaternika, odgovornoga za koncentracijske logore, Vjekoslava Luburića (i stanje u logorima je iz njemačke perspektive u velikoj mjeri dopijevalo van kontrole) kao i na Viktora Tomića. S tim u vezi ishodovana je ostavka ratnoga ministra Slavka Kvaternika koji je bio prekoren zbog svoje nesposobnosti. ⁴³ Pavelić sam ostao je nedodirljiv sve do kraja rata. Jasno je pak da su Nijemci s lakoćom mogli provoditi opsežne promjene u ljudskim resursima, ako su bili jednoglasni i ako Hitler nije bio suprotnoga mišljenja. Paveliću nije preostalo ništa drugo, osim da prilikom svojeg posjeta Hitlerovu glavnom stožeru u Ukrajini, 23. rujna 1942. godine, potvrdi sve promjene koje su se odnosile na osoblje. ⁴⁴

Međutim, pokazalo se ponovno da Wehrmacht nije u stanju držati jedan pravocrtan smjer. Jer se Glaise osjećao prisiljenim objasniti da se njegovi prijedlozi ne trebaju shvatiti kao „neprikladno sentimentalni“. ⁴⁵ U istome dahu generali su jasno pokazali svoj antisrpski stav, kada se zapovijedalo „da se Srbima treba izuti čizme“ i kada se tvrdilo da su divizije Wehrmachta „previše prosrpski“ nastrojene. ⁴⁶

Wehrmacht sam nije mogao prouzročiti promjenu politike na Zapadnome Balkanu jer je sam sebi stajao na putu. Političko osvrtnje na ustašku neovisnost i pogrešna analitička procjena stanja doveli su do toga – u kontrastu s konsekvantnim prodorom Talijana – da djelotvorni pritisak njemačkih službi na ograničenje ustaškoga nasilja nije uspio. Promjene u rujnu 1942. izazvale su stoga reduciranje antisrpskoga nasilja, ali ne kraj nasilja ustaša. Nadalje, iako su Nijemci promatrali njihovo nasilje kao „vojno prihvatljivo“ i ustaše kao „divljake“, u svojim su metodama sve više naličili ustaškoj vojsci. Samo tijekom i nakon Operacije „Weiss“, na

početku 1943. godine, Wehrmacht je ubio oko 13 000 stvarnih i navodnih partizana i deportirao gotovo 2000 u njemačke i ustaške koncentracijske logore. Zapovjednik njemačkih četa u NDH, general pješništva Rudolf Lütters, bio je pun hvale: njemačko-hrvatsko bratstvo po oružju i prolivena krv ubijenih Nijemaca bili su doprinos slobodnoj Hrvatskoj i novoj Europi.⁴⁷ To bratstvo po oružju baziralo se također na genocidnome projektu i tako je trebalo ostati i do kraja rata.

ZAKLJUČAK

Do ljeta 1942. godine NDH i paravojne ustaške jedinice ubili su otprilike 200 000 Srba.⁴⁸ Odgovornim Nijemcima veza između masovnih zločina i širenja ustanaka i povećanoga zamaha Titova partizanskog pokreta bila je jasna. Istovremeno im nije uspijevalo djelotvorno potisnuti nasilje. Njemački pokušaji da se nasilje protiv Srba suzbije, ostali su bezuspješni.

Nijemci nisu uspjeli uspostaviti jasnu političku smjernicu. Logička posljedica njihove nesloge bila je da nisu nastupali jednoglasno. Naročito Hitler i Kasche su zastupali politički dalekosežnu obazrivost prema ustašama. Kod Kaschea se radilo prije svega o sebičnim razlozima jer što je manju ulogu igrala NDH kao politička jedinica, to bi manji bio Kascheov utjecaj. Kod Hitlera se radilo o oklijevanju da izmijeni jednom na funkcije postavljene ličnosti i o tendenciji da se pusti stvari da idu svojim tijekom umjesto da se revidiraju jednom donesene odluke. To je pogodovalo kaotičnim zapovjednim strukturama na Balkanu i konkurenciji između različitih instanci na vertikalnoj razini, dakle vojski, Ureda za vanjske poslove i SS-a, ali također i na horizontalnoj razini, prije svega između dotičnih službi u Srbiji i NDH. K tome je i Italija vodila politiku koja je bila dijametralno suprotna onoj njemačkoga okupatora, tako da je na Balkanu postojala kakofonija mišljenja, koja je odlučnim nasilnicima koji su bili upoznati s lokalnim odnosima olakšavala da rade što žele.

Njemački okupator često i nije u potpunosti razumio što se događa. Pokušaj da se razlikuje između pronjemačkih „dobrih“ i antinjemačkih „loših“ frakcija ustaša nije imao temelja u stvarnosti i podcijenio je samovolju i intrigantne sposobnosti hrvatskih nacionalista, iako su se neke frakcije orijentirane na državu rado povezivale s Nijemcima protiv lokalnih zapovjednika. S time je bila povezana i tendencija da se razlikuje između različitih oblika nasilja kod ustaša. Preseljenja Srba iz NDH sma-

trana su u osnovi politički pravilnima, ali su kritizirana u izvedbi tamo gdje nisu bila ograničena na puka uhićenja, interniranje i protjerivanje dotičnih – što je rijetko bio slučaj, već su završile nekontroliranim masovnim progonima u Srbiju. Pokolji paravojnih ustaških jedinica nad srpskim civilnim stanovništvom u hrvatskim krajevima nailazio je ipak na masivnu njemačku kritiku. Deportacije određenih grupa ljudi u logore su bile pozdravljane, tj. aktivno zahtijevane, kao što je bilo u slučaju slanja Židova u Auschwitz. Uopće, iz njemačke su perspektive ustaški koncentracijski logori bili pouzdano sredstvo „koncentracije“ nasilja i sredstvo prevencije nasilja na proširenim granicama. Neregularne paravojne jedinice trebale su biti ukinute i nasilje je trebalo biti koncentrirano u logorima, tj. trebalo im je biti dodijeljeno mjesto. Isto tako, ta regulacija, kontrola i prostorno ograničenje nasilja ipak nije funkcioniralo jer upravo u Jasenovcu je nasilje iz logora često zahvatilo i okolicu. To, ali i izvan kormila dospjela preseljenja pokazuju kako su međusobno bili povezani razni oblici nasilja i da su nasilja koja su podupirali Nijemci uopće generirala često neželjene oblike nasilja.

I patologizacija nasilnika kao poremećenih sadista ili kulturalno preobraženje balkanskih bandi stajalo je na putu analizi njihovih zlodjela i motiva. Antisemitizam i mržnja prema Srbima u konačnici su onemogućili jasan pogled iz njemačke perspektive, jer bi to značilo da su Židovi huškali Srbe na ustanak. Pritom stvari nisu posebno komplicirane: *genocidaši* na strani ustaša gonili su Srbe na ustanak koji bi imao znatno manji opseg bez nasilja. Masovni zločini ustaša i srpski ustanak nasuprot tomu razvili su dinamički sustav nasilja i protunasilja, kojim se izvana više nije dalo upravljati. Najpokretnije počinitelje često je bilo teško identificirati; i budući da se između fronti građanskoga rata točan tijek zločina nije uvijek dao razumjeti, ustaško je vodstvo poricalo odgovornost za zlodjela ili je smirivalo Nijemce.

Da se načelnim političkim odlukama ne bi doveo u pitanje savez s ustašama, njemačkoj je strani ostala samo intervencija protiv malobrojnih glavnih počinitelja. I sam taj pokušaj ocrtavao se neodlučnošću. Budući da je i Wehrmacht sam koristio metode masovnih ubojstava protiv partizana i protiv stanovništva u ustaničkim područjima, bili su njihovi protesti manje vjerodostojni. Wehrmacht se koristio neograničenim vojnim nasiljem protiv partizana jer su njihova gerilofobija, zločinačke naredbe, njihov rasizam i ograničeni resursi bili bliski primjeni takva nasilja. Činjenica da su i jedinice Wehr-

machta počinile izgrede u srpskim selima pomogla je hrvatskoj strani da odbije njemačku kritiku.

Wehrmacht se doduše potrudio od otprilike 1942. nastupati s razumljivim kriterijima protiv ustanika: tko je podupirao ustanike morao je računati sa strijeljanjem, tko ih nije podržavao, mogao je računati s time da će preživjeti. Ipak, i na tome području njemačkoj vojsci nije uspjelo konsekvantno postupanje. K tome, ustaškim je zapovjednicima bilo lako dovesti obećanja Wehrmachta *ad absurdum*, kada su primjerice strijeljali uhićene, kojima je Wehrmacht u slučaju predaje obećavao da će preživjeti.

Doduše, slučajevi u kojima su naoružane njemačke jedinice nastupale protiv nasilnika dokazuju da je Wehrmacht bio u stanju mijenjati kurs. Najčešće su to pak bili pojedini odlučni oficiri, koji su to činili bez potpore svojih nadređenih, i koji su poput poručnika Hanuscha u travnju 1941. morali umanjiti zahtjeve. Strahovanja Glaisea von Horstenaua da će pravovremena miješanja sa sobom donijeti još gore posljedice bila su neutemeljena. To su pokazali ne samo ohrabreni njemački zapovjednici, već i talijanski saveznici, kojima je djelotvorno uspjelo spriječiti napade ustaša na civilno stanovništvo – dakako na trošak neovisnosti NDH. Ipak, pojedinačni zapovjednici Wehrmachta restriktivno su ograničili ustaše u dodijeljenim im područjima, tako da su ovi ras-

polagali samo malim manevarskim prostorom za nasilje. To je vrijedilo primjerice za neka područja u Istočnoj Bosni.⁴⁹ Doduše, Wehrmacht je bio tako slabo popunjen osobljem, da u udaljenim područjima NDH nije bio niti prisutan. Ipak je smjenjivanje pojedinih nasilnika, stvaranje operacijskih zona od strane Wehrmachta kao i različite političke mjere poput, primjerice, osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve dovelo do lokalnog i/ili privremenog prestanka nasilja. No čim su ustaške trupe na terenu naletjele na srpski otpor, pojavila se visoka vjerojatnost da će počiniti nove pokolje. Upravo operacije u Srijemu razjašnjavaju kako se vojne intervencije mogu pretvoriti u nediferencirane masovne zločine nad civilima. Njemački pokušaji preusmjeravanja 1942. godine, dakle prisilno otpuštanje većeg broja ustaških vođa, bili su doduše dalekosežni, ali nedovoljni. Jer Nijemci nisu bili spremni prekinuti svoj savez kao takav s ustašama koji su bili duboko upleteni u masovna ubojstva i koji su poticali građanski rat. Svaki put kada su Nijemci na borbeno područja poslali ustaše, ovi su iznova počinili nasilja. Pripitomljavanje ustaškog pokreta u okvirima građanskoga rata nije moglo uspjeti.

Prevela s njemačkoga: Zrinka Miljan;
redaktura prijevoda: dr. sc. Filip Šimetin Šegvić

¹ Detaljni izvještaj sastavio je zapovjednik nadležnoga Oružničkog krilnog zapovjedništva, vidi: Vojni arhiv Srbije (VAS), Fond NDH/162, 9/27 (12.11.1942.).

² Vidi npr. Mark MAZOWER, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, London 2008.

³ Matteo J. MILLAZO, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore 1975., 178.; Martin BROSZAT, Ladislaus HORY, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Stuttgart 1964.; vidjeti i Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford, Calif. 2001.

⁴ Jonathan E. GUMZ, „German Counterinsurgency Policy in Independent Croatia, 1941–1944“, *The Historian*, 33/1998., H. 46, 1–16., kao i isti, „Wehrmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia 1941–1942“, *Historical Journal*, 44/2001., H. 4, 1015–1038.

⁵ Walter MANOSCHEK, *Serbien ist judenfrei*, München 1993; Ben SHEPHERD, *Terror in the Balkans. German armies and partisan warfare*, Cambridge, MA 2012.

⁶ Tomislav DULIĆ, *Utopias of nation. Local masskilling in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, Uppsala 2005.; Alexan-

der KORB, *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*, Hamburg 2013.; Radu Harald DINU, *Faschismus, Religion und Gewalt in Südosteuropa. Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich*, Wiesbaden 2013.

⁷ Werner JOCHMANN (izdavač), *Adolf Hitler: Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Aufgezeichnet von Heinrich Heim*, Knaus, Hamburg 1980., 91.

⁸ Usporediti Walter MANOSCHEK, „Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941“, u: Isti (izdavač), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, Beč 1996., 142–181.

⁹ Usporedi Lagebericht br. 377/41, Deutscher General in Agram an OKW, 21.11.1941., Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA) RH 31 III/1, br. 228.

¹⁰ „Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik am 23.9.42“ (25. September 1942), Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)/Botschaft/Rom (Quirinal) geheim/152, Bl. E259263ff; Deutsche Zeitung in Kroatien (DZK), 14. Juli 1942.

- ¹¹ Schellenberg za RFSS, Weiterleitung eines Lageberichtes der Landesgruppe der NSDAP AO, 1. September 1942, Institut für Zeitgeschichte München/Fd 47, Bl. 1432ff.
- ¹² Zabilješka dogovora v. Ribbentropa i Ciana, 10. prosinca 1942., otisnuto u Bundesarchiv (izdavač), *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–1945)*, Berlin 1992., Dok. 112.
- ¹³ W. Bfh. im Südosten und Obfh. der 12. Armee (21. veljače 1942.): Bekämpfung der Aufständischen in Serbien und Kroatien, Bundesarchiv-Militärarchiv 20-12/140, bez tekućeg broja.
- ¹⁴ Za jugoslavenska istraživanja glinskoga masakra vidjeti DESPOT 1971., KLOBUČAR i STEFANČIĆ 1974. kao i ROKSANDIĆ 1974. Za novije sažimanje usporedi MIRKOVIĆ 1996., 79., kao i GOLDSTEIN 2007. Usporedi nadalje i izjave svjedoka Slavka Križanića, Glina, 25. listopada 1944., AJ/110/292, 418 kao i sjećanja člana ustaša i voditelja bolnice u Glini dr. Reboka, REBOK 2000.
- ¹⁵ General Laksa maršalu Kvaterniku, 22. svibnja 1941, tiskano u Slavko VUKČEVIĆ (ur.), *Zločini Nezavisne Države Hrvatske, 1941–1945*, Beograd 1993., 55.
- ¹⁶ Kasche, Uredu za vanjske poslove, 30.4.1941., National Archives Record Administration (NARA), T-120/5787, H301722, kao i TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945*, 398.
- ¹⁷ Dalekopis br. 187/41, Glaise an AOK 12, 10. srpnja 1941., BAMA 20-12/454, Nr. 13268.
- ¹⁸ Za procjene brojeva vidjeti izvještaj jednog doušnika njemačke obavještajne službe III za StS von Weizsäcker, 8. Jul 1941, PAAA/BüroSts, Hrvatska, svezak 1, Bl. 283f, Nr. 262 gRs.
- ¹⁹ Tako su novine sažele poziv, npr. vidjeti „Die neuen kroatischen Minister“, u: *Südost-Echo* 11/28, 12. srpnja 1941., 2.
- ²⁰ Usporediti npr. DULIĆ, *Utopias of nation. Local masskilling in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, 150.
- ²¹ Vidjeti npr. DZK, 29. lipnja 1941./67, 1. kao i od 23. kolovoza 1941.
- ²² Usporediti DULIĆ, *Utopias of nation. Local masskilling in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, 152f.
- ²³ Za njemačku suradnju s Lorkovićem vidjeti: Alexander KORB, „Dissimulation, Assimilation, and the Unmixing of Peoples. A network of German and Southeastern European scholars working for a new ethno-political order of Southeastern Europe, 1919–1945“, u *Transactions of the Royal Historical Society*, 24 (12/2014.), 183–203.
- ²⁴ Za patologiziranje nasilnika vidjeti KORB, 23ff.
- ²⁵ D.G.i.A. an OKW (Nr. 272/41), 2. rujna 1941, BAMA/RH 31 III/1, Bl. 142f.
- ²⁶ W. Bfh. im Südosten und Obfh. der 12. Armee (21. Februar 1942.): Bekämpfung der Aufständischen in Serbien und Kroatien, BAMA 20-12/140, bez tekućeg broja.
- ²⁷ Adolf Hitler, pismo Adolfu Gmelichu od 16. 9. 1919. godine, citirano prema, Detlev CLAUSSEN, *Vom Judenhass zum Antisemitismus, Materialien einer verleugneten Geschichte*, Darmstadt 1987., 192.
- ²⁸ Peterson SMITH, *Heinrich Himmler Geheimreden*, Re-deverzeichnis, 268–277. f.
- ²⁹ Pogledati npr. Laurière HERVÉ; Bernard LAVERGNE, „Genocide in the Puppet ‘State’ of Croatia“, *Contemporary Review*, Jg. 224, 1974., H.1301 (lipanj), 291–299.; isto tako Lisa M. ADELI, *Resistance to the persecution of ethnic minorities in Croatia and Bosnia during World War II*, Lewin-ston, N.Y 2009., 8.
- ³⁰ Maria N. TODOROVA, *Imagining the Balkans*, New York 1997.
- ³¹ DGA (Kasche) an AA, 19. srpnja 1943., PAAA/Gesandschaft Zagreb – Geheimakten/1, Bl H305295ff.
- ³² Letak, 2. siječnja 1943., BAMA RH 26-114/7, bez tekućeg broja.
- ³³ D.G.i.A. an OKW (br.272/41), 2. rujna 1941, BAMA/RH 31 III/1, 142f.
- ³⁴ Prilikom jednog sastanka u Beogradu Kasche je pokušao provesti političko „potpuno rješenje“, vidjeti DGA (Kasche) an AA, 8. rujna 1941., PAAA/Büro Sts, Kroatien Bd 2, 177f.
- ³⁵ D.B.G.i.K., Aktenvermerk, 14. siječnja 1943., VAS/Na./8a, 1/174.
- ³⁶ Za 1942. vidjeti protokol njemačko-hrvatskih konzultacija u Sarajevu, 19./20. travnja 1942., NARA/T-501/250/338; za 1943. vidjeti D.B.G.i.K, Vorsprache bei Pavelić, 3. ožujka 1943., BAMA/RH 31 III/9, 19ff.
- ³⁷ Bevollmächtigter Kommandierender General in Serbien an Wehrmachtsbefehlshaber Südost, veljača 1942., BAMA/RW 40/51, KTB, Anlage 83.
- ³⁸ Führungsstab KG Baader an KHQu, br. 784/42 geh., 20. svibnja 1942, NARA/T-120/250, fr. 940ff.
- ³⁹ DGA, izvještaj (dodatak 2), 26. listopada 1942., BAMA/RH 31 III/7, o. lfd. Nr.
- ⁴⁰ AA (Sonnleithner), Notiz für den Führer, 5. listopada 1942., PAAA/R 29.664, Büro StS, Jugoslawien/4, Bl. 153790 ff, kao i Kasche an AA, 12. rujna 1942., NARA/T-120/5786, fr. H300833.
- ⁴¹ Alexander KORB, „The Germans and the Ustaša massacrers. Syria 1942“, u: Juliette PATTISON i Ben SHEPHERD (izdavač), *War in Twilight World. Partisan and Anti-partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–1945*, Basinstoke 2010, 210–232.
- ⁴² Kdr.Gen.u.Bef.i.S., 27. rujna 1942., BAMA/RW 40/33, str. 14f. kao i DGA, izvještaj (dodatak 2), 26. listopada 1942., BAMA/RH 31 III/7, bez tekućeg broja.

⁴³ Usporediti BROSZAT, 135.

⁴⁴ „Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik am 23.9.42“, PAA/Botschaft/Rom (Quirinal) geheim/152, Bl. E259263ff (25. rujna 1942.).

⁴⁵ FS Nr. 275/42g vom 18.09.1942 an OKW/WFSt, BAMA/RH 31 III/12.

⁴⁶ Chef-Besprechung Saloniki, KTB 718. ID, BAMA RW 40/34, 02.10.1942.

⁴⁷ Bfh, Dt. Truppen, 31. ožujka 1943., BAMA/RH 31 III/12. 5213.

⁴⁸ Ovdje se radi o procjeni njemačkoga Poslanstva, vidjeti Kasche an AA, 19.05.1943, PAAA/Gesandschaft Zagreb-Geheimakten/1, Bl. H305295ff.

⁴⁹ Tako je vođa ustaša u Višegradu u svojim izvještajima od 12. kao i od 24. srpnja 1941. temeljito opisao ograničenja, koja im je postavila njemačka strana, vidjeti VAS/NDH/238, 2/36-5 i 57-2.